

TÜRK-İSLÂM DEVLETLERİNDE İNSAN HAKLARI KONUSUNDA ÖRNEK UYGULAMALAR

HUMAN RIGHTS AT
TURK-ISLAMIC REPUBLICS

Prof.Dr. Alâeddin YALÇINKAYA

Sakarya Üniversitesi, İİBF. Uluslararası İlişkiler Bölümü
alakaya@yahoo.com

Özet

Mutlak iktidarın sınırlanması, dilekçe ve yargılama hakkı gibi anayasal düzenlemelerle batıda başlayıp 1948 İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi ile önemli aşamaya gelen İnsan Hakları konusunda, Türk ve İslam devletlerinde birçok kural ve uygulama örnekleri bulunmaktadır. 20. Yüzyıldaki anlam ve uygulamalarla birebir örtüşmesi de insanın can ve mal güvenliği, din ve ibadet hürriyeti ile zaruri ihtiyaçlarının karşılanması her dönemde özü itibari ile benzerlik göstermektedir. İslamiyet öncesi birçok Türk devletinde bu hususların doğal bir hak olduğu görüşünün uygulamalara yansıdığı konusunda birçok kayıtlar bulunmaktadır. İslâm'ın bu alanda getirdiği kurallar da Türklerin gelenek ve uygulamaları ile birleşmiştir. Makale bu konuda İslamiyet öncesi ve sonrasındaki uygulamalardan örnekler vermektedir.

Anahtar Kelimeler: İnsan Hakları, Türk-İslam Devletleri, İslamiyet Önce Türkler

Abstract

In the Turkish and Islamic states there are many rules and application on the Human Rights which is started with the limitation of absolute power, constitutional arrangements such as the right to petition and the trial began in the west and completed an important phase with the Universal Declaration of Human Rights in 1948. Human life and property security, freedom of religion and worship, with the essential needs of each period, as of the essence is similar although they do not fit exactly the meaning and practices in the twentieth century. In many pre-Islamic Turkish state, there are many records reflects that these issues is a natural right. In this area, rules of Islam merged with the ancient Turkish traditions and practices. This article provides examples of practices before and after Islam.

Key Words: Human Rights, Turkish-Islamic States, Pre-Islamic Turkish States

Giriş

20 yüzyıl, İnsan Hakları'nın* kazandığı anlam ve ulaştığı seviye bakımından, sanayileşme, modernleşme, şehirleşme gibi gelişmelerle beraber, büyük ilerlemenin yaşadığı bir dönem olarak kabul edilir. İnsan Hakları ile ilgili önemli belgeler, Batı Avrupa'da mutlak monarşinin yetkilerinin önce soylulara, sonra halka aktarıldığı ve adım adım demokratikleşmenin yaşandığı başta Fransız İhtilali olmak üzere önemli siyasi gelişmelerle ortaya çıktığı halde, II. Dünya Savaşı sonuna kadar bu alanda geçmiş dönemlerden çok farklı bir uygulama görülmemiştir. Konunun bütünüyle devletin bir iç sorunu olarak görülmesi, vatandaşın devlet karşısındaki haklarının, egemenlik kavramı gereği diğer devletlerin müdahale edemeyeceği bir alan olarak kabul edilmesi, söz konusu belgelere rağmen bu alanda 20. Yüzyıl ortalarına kadar önemli bir değişiklik olmamasına neden olmuştur.

İngiltere'de 17. yüzyılda gerçekleşen düzenlemelerle vatandaşların devlet karşısında önemli haklarını garanti edenler ile daha sonraki belgelerin benzerleri Osmanlı veya diğer Müslüman ülkelerde pek görülmemektedir. Birçok kaynakta ise mesela İngiltere'de dilekçe hakkının 1689'da garanti altına alındığı belirtildiği halde Osmanlı'da bunun ancak 1876 Kanun-i Esasi ile mümkün olduğu ileri sürülür. Bununla beraber, batı Avrupa'nın yaşadığı feodaliteyi doğu toplumları bu şekliyle yaşamamıştır. Toplumun her kesiminden padişaha, hakana veya kağana dilekçe hakkı kabilinden başvuru veya şikâyetin bir hak olduğu, bu tür işlemlerin tartışılmadan gerçekleşebildiği, böyle bir uygulamanın feodal düzende mümkün olmadığı, İngiltere'de 1689'daki ve diğer benzeri belgelerle verilen hakların sadece soylular için söz konusu olduğu gerçeği genellikle dikkate alınmaz.

Bu çalışmada, günümüzde İnsan Hakları'nın kazandığı anlam ve önem ele alınırken Batı Avrupa'nın yaşadığı Orta Çağ düzeni ile sanayileşme sürecinde feodalitenin kılık değiştirmiş haline atıfta bulunulacaktır. Gerek İslamiyet öncesinde ve gerekse İslam'ı kabul ettikten sonra Türk devletlerindeki uygulamalar ele alınırken, bunların ferman veya kanunlarla düzenlenen, garanti altına alınan haklardan çok, sosyal düzen ile inançların nesilden nesile aktarıldığı, bir bakıma gelenek hukuku haline gelmiş normlar olduğu görülecektir. Ele alınan örnek uygulama ve belgelerin gerçekleştiği dönemdeki devlet kavramının bugünkünden oldukça farklı olması gibi, uygulamaların da bugünkü İnsan Hakları çerçevesinde mütalaa edilemeyeceği açıktır. Ancak vatandaşın devlet karşısında, bilinmeyen zamanlardan beri sahip olduğu hak ve hürriyetler kapsamındaki uygulamalar, yasal bir belgeye dayanmadığı veya böyle bir belgenin varlığı bilinmediği halde mahiyet itibariyle bugünkü İnsan Hakları kapsamındakilerden farksızdır.

Böyle bir çalışmanın, öncelikle tarihçilerin, hukuk tarihçilerinin alanına girdiğini, ancak birçok konuda olduğu gibi bu konuda da önemli engeller, yetersizlikler veya saptırmaların söz konusu olduğunu belirtmeliyim. Türkiye'de tarihçilerin veya hukukçuların yaşadığı sorunlar, geçmişin birçok nedenden dolayı ihmaline yol açmıştır. Öte yandan önemli kurum, konu ve olayları gerçekçi olmayan biçimde abartmanın, bilimsel değeri olmayan tarzda sunmanın sonucu olarak insan hakları

* İnsan Hakları, sıradan bir isim tamlamasından öteye hukuki ve siyasi bir terim olarak kullanıldığından makale boyunca baş harfleri büyük yazılmaktadır.

konusuna da batılı kaynaklardan bilimselliği tartışmalı araştırmaların ele aldığı kadar, ele aldığı biçimde ve sınırlarda yaklaşım tercih edilmiştir.¹

Bu çalışmada başta Osman Turan'ın *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi* olmak üzere daha çok ikincil kaynaklar kullanılmıştır. Şüphesiz, konunun tarihi ve coğrafi genişliği dikkate alındığında, bu başlık altında ciltler dolusu örnek olaylar, belgeler, yorumlar ve değerlendirmeler söz konusu olacaktır. Bu itibarla çalışma, konuyla ilgili araştırmaları tüketici olmadığı gibi örnekleri sunulan dönemlerle ilgili kayıtların da hepsini nakletmemektedir. Konuyla ilgili fikir vermek üzere seçilmiş örnekler üzerinde yoğunlaşmaktadır.

Burada ele alınan örnek olayların insan haklarını destekler nitelikte olması, söz konusu dönem ve devletlerde insan haklarına aykırı bir örnek veya uygulama olmadığı anlamına gelmez. Tıpkı mutlak iktidarın sınırlanmasını anlatan kaynaklarda 1215 Magna Charta zikredildikten sonra hükümdarların buna aykırı uygulamalarının tek tek sayılmadığı gibi. Makalenin ana fikri, günümüz insan hakları kural ve uygulamalarının batıdaki gelişmelerle başlamayıp bu coğrafya ile sınırlı bir anlayış olmadığını örneklerine temas etmektedir.

Birincil kaynakların değerlendirilerek bu ve benzeri çalışmaların bir an önce yapılması gerektiğini bu vesile ile belirtmeliyim.² Burada zikredilen her bir temel kaynak, kaynağın olduğu dönem tarihine ve belgenin diline hâkim, aynı zamanda İnsan Hakları altyapısına sahip araştırmacılar tarafından, tezler veya müstakil çalışmalar halinde ele alınmalıdır. Ülkemizde hukuk eğitiminin, dil ve tarih konusunda yetersizliğinin bu gibi konularda gerçeklerin ortaya çıkmasında en önemli engel olduğu görülmektedir. Ancak, tali uzmanlık alanları sisteminin gelişmesiyle bu sorunun da aşılabacağı ümit ediyoruz.

Türk-İslam devletlerinde İnsan Hakları'nı ele almadan önce bu haklara, 20 yüzyılda kazandığı anlam ve türleri itibarıyla göz atacağız. Burada görüleceği gibi, günümüz açısından son derece önemli olan bazı haklar, mesela doğal kaynakları

1 Türkiye'de tarih biliminin yaşadığı sorunlar konusundaki değerlendirmeler için bkz.: İlber Ortaylı, *Tarihin İzinde*, İstanbul, Profil, 2008, ss.23-35. Ülkemizde çoğu alanda olduğu gibi İnsan Hakları'nda da tarihi altyapıdan bihaber olmak kadar böyle bir eksikliğin farkına varmamak da ayrı bir yoksulluktur. Mesela bir akademik çalışma olan Türkiye'de İnsan Hakları (Adil Şahin, İstanbul, Beta, 2005) adlı kitabın giriş kısmının gidebildiği en eski tarih 1859'dur. Burada çalışmanın kendisini değil de akademik ve entelektüel çevrede hâkim olan yaklaşıma işaret ederek bu kitabı örnek gösteriyorum. Hâlbuki kuruluşu 1920 ile başlayan Türkiye Cumhuriyeti, iki bin yıldan fazla tarihi olan devletler geleneğinden bağımsız değildir.

2 Polis Akademisi kurumlarında verdiğim "İnsan Hakları ve Kamu Hürriyetleri" derslerindeki aynı adla okutulan ders kitabında, "İnsan Haklarının Tarihsel Gelişimi" başlığı altında "Çağlar Boyunca İnsan Haklarının Evrimi" alt başlığı olup daha sonra "Osmanlı İmparatorluğu'nda İnsan Hakları" şeklinde bir alt başlık bulunmaktadır. Türk devlet geleneğinde tebaanın padişaha, hakana, İslâmiyet'ten sonra halifeye derdini arz etmesinin başlangıcı bilinmemektedir. Bununla beraber, dilekçe hakkını I. Meşrutiyetle, Kanun-i Esasi ile başlatmak batıdan aktarılan ikincil kaynakların yanlıştır. Dersler devam ederken, Akademisi'nin ilgili biriminden gelen İslamiyet öncesi ve sonrasında Türk devletlerinde İnsan Hakları ile ilgili her öğretim üyesinden araştırma yapması yönündeki genelge, mevcut programda Osmanlı ile ilgili yazılanlardaki tereddüde de işaret etmektedir. Bu vesile ile ikincil kaynaklarla da olsa bu yönde bir çalışmayı hatırlattığı için Polis Akademisi'ne teşekkür ediyorum.

tasarruf hakkında olduğu gibi, geçmiş yüzyıllarda anlamsızdı. Bundan dolayı geçmiş dönemler açısından anlamlı olabilecek hak türleri öncelikle belirlenecektir.

1. 20. YÜZYILDA İNSAN HAKLARININ KAZANDIĞI ANLAM

20. yüzyılın özellikle ikinci yarısından sonra, İnsan Hakları konusu bir devletin münhasır iç işleri ile ilgili bir konu olmaktan çıkarak “uluslararasılaştı”, yani diğer devletlerin de ilgi alanına giren bir sorun/yükümlülük haline geldi.³ Günümüzde genel kabul gören anlamıyla bütün insanlığı ilgilendiren, genel ve soyut hak ve özgürlükler, Amerikan ve Fransız devrimlerinin bildirimleri ile ancak 18. yüzyılda ortaya çıkabilmiştir. Bununla beraber, bu bildirimlerde batı literatüründe veya batı dünyası için birçok temel hak ve özgürlükler ilkler olduğu halde, bu makalenin konusu olan Türk-İslam devlet sistemlerinde yüzyıllardan beri yerleşmiş, benimsenmiş, devlet ve toplum düzeninin tartışmasız parçası olmuş uygulamalar söz konusudur. Ancak İnsan Hakları'nın gelişimi ile ilgili çalışmalara konu olmaması, genel olarak bilimsel çalışmalardaki batı bağnazlığı ve bencilliği⁴ ile beraber, mevcut kaynak ve delillerin çağımız bilimsel metotlarıyla henüz yeterince araştırılmamış/değerlendirilmemiş olmasından kaynaklanmaktadır.

20. yüzyılda batıda İnsan Hakları'nın ulaştığı düzeyin önemli aşamalarından olan bildirimler içerisinde en tanınmış olanı 1789 Fransız İnsan ve Vatandaş Hakları Bildirisi'dir. Bu metinde insanların doğal, başkalarına devredilmez, zaman aşımına uğramaz, kutsal hakları olduğu ilan edilmiş ve bu bağlamda özgürlük hakkı, mülkiyet hakkı, kişi güvenliği, düşünce, söz, yazı ve vicdan özgürlükleri gibi klasik hak ve özgürlükler sayılmıştır. Fransız İhtilali ile gelen özgürlük anlayışının en önemli yönü, iktidarı sınırlandırmak, devletin müdahalesini en aza indirmektir. Buna karşı 19. Yüzyılda başlayan klasik hak ve özgürlüklerin yanında batıda ilk defa ekonomik ve sosyal hakların doğmaya başladığı görülür ki Türk ve İslam tarihinde, bu alanda da önemli aşamalar çok önceden yaşanmıştır. İkinci kuşak İnsan Hakları olarak ele alacağımız ekonomik ve sosyal hakların, anayasalara girmesi I.Dünya Savaşı'nı izleyen dönemde görülür ve genişlemesi ile hızlanması ise II.Dünya Savaşı sonrasındadır.

Birinci nesil İnsan Hakları olan Kişi Hak ve Özgürlükleri veya Temel Hak ve Özgürlükler iktidara karşı korundukları halde, Ekonomik ve Sosyal Haklar'ın sağlanması için iktidarın müdahalesi zorunludur. Bu yönüyle Birinci Nesil İnsan Hakları'na “olumsuz statü hakları” denirken, ekonomik ve sosyal haklara “olumlu statü hakları” adı verilmiştir. Birincide devletin karışmaması, müdahale etmemesi, yetkisinin sınırlandırılması, vatandaşına ait olan, müdahale edemeyeceği bir alan bırakması istenmektedir. İkincide ise kişi, toplumun üyesi olarak, iktidardan birşeyler yapmasını, bir hak olarak ister. Bu yaklaşım ile özgürlük anlayışında önemli bir değişim olmuştur. Böylece, kişilere tanınan yeni hak ve özgürlüklerle,

3 İlyas Doğan, Devletler Hukuku, Ankara, Seçkin, 2008, s. 263–264.

4 Doğulu öncülerin/araştırmacıların buluş ve icatlarını özellikle 18. Yüzyıldan itibaren kendilerininmiş gibi gösteren batılıların bu konudaki uygulamalarından örnekler: Ahmet Rıza, Batı'nın Doğu Politikasının Ahlâken İflası, (terc.: Ziyad Ebuzeziya), Ankara, 1988. Bu önemli çalışmayı Ahmet Rıza, Paris'te ikamet yıllarında hazırlamış olup hemen bütün batı dillerine çevrilmiştir: Ahmet Rıza, La Faillite Morale de la Politique Occidentale en Orient, Paris, 1922.

devlete yeni yükümlülükler getirilmiş, bu da liberal devletten sosyal devlete geçişin bir gereği olmuştur.⁵ 20. yüzyılın son çeyreğinde gittikçe daha güçlü olarak seslendirilen Üçüncü Nesil İnsan Hakları, ise mahiyet itibariyle Birinci Nesil İnsan Hakları'na yakın olup, teknolojik gelişmelere karşı çevrenin korunması, küresel ısınmayı önleme, iletişim kirliliğinin önüne geçilmesi gibi konuları içermektedir. İnsan Hakları'ndaki bu ileri aşamaya karşın, birçok ülke için günümüzde Birinci Nesil İnsan Hakları bakımından büyük sorunlar yaşanmakta; din, etnik köken gibi farklılıklar yüzünden baskılar, katliamlar yapılmakta; kanaat ve vicdan özgürlüğü sözde kalmaktadır.

2. İNSAN HAKLARININ GELİŞİMİ

2.1. İnsan Hakları Belgeleri Yolundaki Aşamalar

Günümüz İnsan Hakları, Batı Avrupa ile ABD'de yaşanan siyasi gelişmelerin çeşitli aşamalarında, siyasal sistemdeki değişiklikleri garanti altına almak üzere, daha çok kraldan soylulara, sömürgeci ülkeden bağımsızlığını elde eden ülkeye, nihayet devletten vatandaşa hak, yetki ve özerklik aktarımı şeklinde gerçekleşmiştir. Jeopolitik değişimler ve toplumsal gerçekler, egemenlik kullanımında da bazı değişimleri zorunlu kıldıkça, buna yanaşmayan güç odaklarına karşı isyan veya baskı ile dayatılan belgelerle bir takım haklar elde edilerek korunmaya çalışılmıştır. Bununla beraber özellikle Avrupa ve Kuzey Amerika dışındaki ülkelerde, toplumsal bir talep olmadan iktidar gücüyle yasalaşan veya dışarıdan dayatılan, anayasa ya da sözleşmelere geçirilen hakların uygulanmasında aynı başarı görülmemiştir.

İlk çağlardan itibaren batı medeniyetinin önemli öncüleri kabul edilen Eski Yunan ve Roma'nın, İnsan Hakları ile ilgili uygulamalar veya belgeler açısından son derece fakir olduğu görülmektedir. Mesela Eski Yunan'da vatandaş dışındakilerin hiçbir hakkı söz konusu değildi. Kişi birey olarak değil fakat toplumun bir üyesi olarak kabul edildiği için bazı siyasal haklara sahipti. Köleler, kadınlar, çocuklar ve siteye sonradan gelip yerleşenlerin dışındakiler yani hür vatandaşlar kanun önünde eşitti. Mesela eserleri günümüze kadar gelen ünlü düşünürlerden Platon veya Aristo'da, insana insan olarak değer veren, ona devlet içinde devlete karşı bir hak tanıyan bir düşünce görülmemektedir. Türkler dışındaki doğu toplumlarında da Eski Yunan ve Roma'dan daha ileri haklar göze çarpmaktadır. Mesela İlk Çağ'da Sümerler zamanında nispeten eşitlikçi bir düzen vardı. Bu düzen Mezopotamya ve diğer bölgelerde yaşayan kavimleri etkileyecek kadar idealdi. Bunu Mısır ve Hitit uygarlıklarında kadın erkek eşitliği izledi. Hâlbuki aynı dönemde Romalı bir köle olan Spartaküs'ün öncülüğünde başlayan ayaklanmada 6000 köle katledilip çarpmıha gerılmıştır. Kölenin efendisi karşısında hiçbir hakkı tanınmamıştır. Öte yandan hem eski Yunanlılar hem de Romalılar kişinin devlet karşısında bazı haklara sahip olabileceğini, devlet gücünün bu haklarla sınırlandırılabilceğini benimsemiştir.⁶

5 A. Şeref Gözübüyük, Anayasa Hukuku, 5. Bası, Ankara, Turhan Kitabevi, 1995, s.81.

6 Kemal Başlar, İnsan Hakları ve Kamu Hürriyetleri, Emniyet Genel Müdürlüğü, Polis Akademisi Başkanlığı, 2001, s.27.

BM ve Avrupa Konseyi belgelerine giden yolda, İnsan Hakları literatüründe yer alan önemli belgeler olarak İngiliz soylularının kraldan aldıkları yetkiler genellikle öncü kabul edilir. Kral Jean Sans Terre, *Magna Charta Libertatum*'u (İngiliz Büyük Şartı) imzalayarak, özgür hiç kimsenin, kendi benzerleri tarafından, ülke kanunlarına göre yasal bir şekilde muhakeme edilip hüküm giymeden tutuklanamayacağını veya hapsedilemeyeceğini veya mal ve mülkünden yoksun bırakılmayacağını veya kanun dışı ilan edilip sürgün edilemeyeceğini veya benzer muameleye maruz bırakılmayacağını belirtmiştir. Devlet ve tebaa açısından bu garanti önemli olduğu halde, bu hakkın sadece özgür kişiler yani soylular için geçerli olduğu, soyluların serfler üzerindeki cezalandırma tasarrufu ile ilgili söz konusu belgede bir kayıt olmadığı görülmektedir. Keyfi tutuklamaya karşı güvence içeren 1627 tarihli *Petition of Rights*, yargılanmadan cezalandırılmama hakkı ile ilgili 1679 tarihli *Habeas Corpus Act* ve diğer bazı güvenceleri içeren 1688 tarihli *Bill of Rights* için de benzer durumlar söz konusudur. Uygulama ve kapsam konusundaki problemlere karşın bu belgelere 1776 tarihli *Virginia Haklar Beyannamesi* ile *Amerikan Anayasası*'nı ve 1789 tarihli *Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Beyannamesi*'ni etkilemiştir.

İnsan Hakları ile ilgili en önemli belge şüphesiz, 1948'de kabul edilen *BM İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi*'dir.⁷ Bu belge BM Genel Kurulu kararı olduğundan bağlayıcı değildir. Ancak o güne kadar kabul edilmiş birçok uluslararası temel kuralını kodifiye ettiği gerçeği ile birçok ülkenin bağlayıcı metinlerine, anayasa veya yasalarına girerek, yahut çok taraflı bağlayıcı sözleşmelere konu olarak etkili hale gelmiştir. Bunlardan en önemlisi ise beyannamenin muhtevasını daha ayrıntılı bir şekilde sözleşme haline getiren 1953'te yürürlüğe girmiş bir Avrupa Konseyi belgesi olan *İnsan Haklarının ve Temel Hürriyetlerin Korunmasına Dair Sözleşme*'dir (Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi, AİHS).⁸ BM bildirisinin BM bünyesinde bağlayıcı metin haline getirildiği *BM Medeni ve Siyasi Haklara İlişkin Sözleşme* ise 1966'da imzalanmış ve ilgili ülkelerin onayından geçerek 1976'da yürürlüğe girmiştir.⁹ Ekonomik ve sosyal haklarla ilgili olarak yine aynı tarihlerde hazırlanarak yürürlüğe giren *BM Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklara İlişkin Milletlerarası Sözleşme* imzalanmıştır. Evrensel beynamedeki düzenlemeleri daha ayrıntılı bir şekilde ele alan *Dine ve İnanca Dayalı Her Tür Türlü Müsamahasızlığın ve Ayrımcılığın Bütün Şekilleriyle Ortadan Kaldırılması Hakkında Bildiri*, BM Genel Kurulu'nda 1981'de kabul edilmiştir.¹⁰ Ancak bu önemli belge de bağlayıcı bir metin olmayıp, bildiri statüsündedir. Yukarıda işaret edildiği gibi bildiri imzacı devletler açısından bağlayıcı değildir. Bununla beraber bir bildiriye imza atan devlet bu konuda gelecekle ilgili bir niyet beyanında bulunur. İmzalanan husus kesinlikle uygulanacak demek değildir. Ancak zamanla, ülke, halk, yasal düzenlemeler uygun hale geldikçe bildiri sözleşmelere konu olacak, yani bağlayıcı hale gelecektir.

BM ve Avrupa Konseyi belgelerinden sonra Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT) ile Avrupa Birliği'nin birçok aşamalarda kabul ettiği belgeler, İnsan Hak-

7 Tam metin Aslan Gündüz, *Milletlerarası Hukuk, Temel Belgeler, Örnek Kararlar*, 5. Bası, İstanbul, Beta, 2003, ss.273–276.

8 Tam metin Aslan Gündüz, a.g.e, ss.303–315.

9 Tam metin Aslan Gündüz, a.g.e, ss.284–298.

10 Tam metin Aslan Gündüz, a.g.e, ss.279–282.

ları ile ilgili anlam, yorum ve garantilerde daha ileri çerçeveler, devlete yani kamu gücüne karşı kişiyi koruyan önemli kazanımlar getirmiştir.

2.2. İnsan Hakları Ana Başlıkları

BM'in kuruluşundan sonra İnsan Hakları, BM *İnsan Hakları Evrensel Beyanname-si* sistemine göre Kişisel ve Siyasal Haklar ile Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar olarak ikiye ayrılmaktadır. 1970'li yıllarla ortaya çıkan Üçüncü Nesil İnsan Hakları kavramı ise 1960'larla hızlanan bağımsızlık hareketleri ile sanayileşmenin neden olduğu çevre kirliliğine ve teknolojik gelişmelerin sonucu özel hayatın gizliliği ve benzeri hususları dikkate almaktadır.¹¹

Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi, özellikle 11. Protokol, başlıkları ile kişisel ve siyasal hakları anlamlı bir şekilde tasnif etmiştir. Buradaki bölüm başlıkları ve maddelerde, her bir hakkın tanımı ile ilgili açıklama, garanti ve yaptırımlar, önceki dönemlerde bu hakkın varlığı, kullanımı ve karşılaştırması konusunda analitik kolaylıklar sağlamaktadır.¹² Bu haklar, sözleşmedeki madde numaraları ile şöyledir:

Madde 2: Yaşama Hakkı

Madde 3: İşkence Yasağı

Madde 4: Kölelik ve Zorla Çalıştırma Yasağı

Madde 5: Hürriyet ve Güvenlik Hakkı

Madde 6: Adli Yargılanma Hakkı

Madde 7: Cezaların Kanuniliği

Madde 8: Özel Hayatın ve Aile Hayatının Korunması

Madde 9: Düşünce, Vicdan ve Din Özgürlüğü

Madde 10: İfade Özgürlüğü

Madde 11: Dernek Kurma ve Toplantı Özgürlüğü

Madde 12: Evlenme Hakkı

Madde 13: Etkili Başvuru Hakkı

Madde 14: Ayrımcılık Yasağı

Günümüz İnsan Hakları literatüründe *Magna Charta Libertatum* ile başlatılan ve BM ile Avrupa Konseyi ve AGİT belgelerinde güvence altına alınan kavramların delalet ettiği hakları, bu kavramlardan hareketle eski çağlarda da aramak, bilimsel olmayan bir yaklaşım olarak görülebilir. Nitekim Türk-İslam tarihinde bazı belge, ferman veya uygulamalardan hareketle var olduğunu kabul ettiğimiz hakların, yok sayıldığı diğer bazı uygulama, ferman veya belgeler de bulmak mümkündür. Bu durumda bir yöntem problemi olduğu ileri sürülebilir. Konunun özelliği gereği olan bu problem sebebiyle hukuk bilimleri alanındaki araştırmacıların bu döneme

11 Kemal Başlar, İnsan Hakları ve Kamu Hürriyetleri, Emniyet Genel Müdürlüğü, Polis Akademisi Başkanlığı, 2001.

12 AİHS'de sayılan hakların tanımı, sınırları, konuyla ilgili mahkeme kararları ve ayrıntılı bir değerlendirme için bkz.: Safa Reisoğlu, Uluslararası Boyutlarıyla İnsan Hakları, İstanbul, BETA, 2001, ss.37-127.

ilgi göstermedikleri düşünülebilir. Bununla beraber, sadece Türk veya İslam toplumları için değil bütün bilim ve medeniyet çevreleri için önemli olan bu dönem belge ve uygulamaları, batının sosyal ve siyasi gelişimine dayanan yöntemlerin sınırlarına hapsedilmeden daha farklı yöntemlerle araştırmacı ve yöneticilerin dikkatine sunulacak tarzda işlenmelidir.

Öncelikle, Türk-İslam devletlerindeki uygulamalarla bugünkü İnsan Hakları'nı aynı hukuksal kategoride mütalaa etmenin mümkün olmadığını tekrar belirtelim. Çünkü farklı devletler için olduğu gibi farklı devirlerin de söz konusu olduğu toplumsal şartlar, ekonomik ve sosyal ilişkiler ile devlet veya egemenliğin anlamı aynı kategoride mütalaa edilemeyeceğinden hukuksal kavram ve kurumları da aynı statüde görmek mümkün değildir. Bununla beraber, bir insan için örneğin yaşama veya işkenceye maruz kalma her dönemde ve toplumda, hukuksal tanımı, cezası ve sonuçları farklı olmakla birlikte, mağdur açısından mahiyet olarak aynı şeyi ifade etmektedir. Öte yandan, Orta Çağ'dan günümüze batı değer ve kurumlarıyla belgelenen ve garanti altına alınan hakların, bu aşamalarla ihlal edilmez, bütün toplum fertleri için geçerli hak olduğu söylenemez. 1215 Magna Charta ile 17. Yüzyıl İngiliz belgeleri sadece soylular için geçerli olup, kabul edilen her belgeye karşın ihlaller asırlarca sürmüştür. Son olarak BM ve AB belgelerine rağmen Bosna Hersek'te veya Azerbaycan'da Boşnaklara ve Azeri Türklerine karşı uygulanan soykırım hafızalardadır. ABD'de yakın zamana kadar uygulanan ırk ayrımcılığı veya 11 Eylül'den sonra Guantanamo'da yargılanmaksızın yıllarca temel insan haklarına aykırı hayat şartlarına maruz kalan insanların bu yaşadıkları ile ABD'nin ve ilgili kurumların imzaladığı belgeleri bağdaştırmak mümkün değildir.¹³ Bütün bunlar göz önüne alındığında, Türk ve İslam tarihinde görülen gerek Birinci Nesil İnsan Hakları kapsamındaki gerekse ekonomik ve sosyal haklar kapsamında mütalaa edilecek uygulama ve normları, İnsan Hakları tarihi açısından yok saymak, hesaba katmamak bilimselliğe aykırı bir yöntemdir.

3. İSLÂMİYET ÖNCESİ TÜRKLERDE İNSAN HAKLARI:

ÖRNEK UYGULAMALAR

Türkler İslamiyet'ten önce dini inanç bakımından iki alt döneme ayrılabilir. Tamamen Şamanî olduğu eski dönemler ve Budizm, Yahudilik, Hıristiyanlık gibi dinlerin de Türkler arasında yayılmaya başladığı dönem. Eski devirlerde, yani tamamen Şamanî dininde iken, Türkler arasında önemli ölçüde kültür birliği söz konusu idi. Şüphesiz bu dönem coğrafi olarak da daha dar bir alanda yaşanan asırlardır. VIII-XI. yüzyıllar arasında farklı Türk devletleri veya aynı devlet içindeki tebaa, değişik dinlere mensup olabildiğinden toplumsal ve idari yapıda da dağınıklık söz konusu idi. XI. asırda İslamiyet, Türklerin umumi ve millî dini olmağa başladıktan sonra, tekrar büyük ve kudretli imparatorluklar doğmuştur. "Zira İslamiyet, Türklerin mizaçlarına, tekâmüllerine ve medeniyet hamlelerine uygun bulunduğundan onların maddî ve manevî yükselişlerine yardım ediyordu."¹⁴ Bu uygunluğun önem-

13 Bu konuda ayrıntılı bir çalışma için bkz.: Tahsin Erdinç, Batı Demokrasilerinde Klasik Kamu Özgürlükleri Alanında Görülen Sapmalar, Tarihi Açıdan İnsan Hakları İhlalleri, İstanbul, Güven Kitabevi, 2002.

14 Osman Turan, Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Târîhi, Türk Dünyâ Nizâmının Millî, İslâmî ve İnsânî Esasları, 6. Baskı, Cilt: 1, İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 1993, s. 63.

li alanlarından birisi de İnsan Hakları ile ilgili normlar ve uygulamalar olup, Türklerin milli karakterlerini ortaya koyması bakımından İslamiyet öncesi döneme göz atıyoruz.

W. Barthold, hakanların asil boy beyleri (zâdegân) ile çevrili olduğu halde devletin yükselişinde halkın rolünün bilincinde olduğunu belirttiikten sonra “Eski Türk devletlerinde zâdegânlık [yöneticilik] cebir ve şiddetten âri idi. Halk, Moğollarda olduğu gibi hakaret görmezdi. Bir demokrasi şuuru mevcut idi” der. İl tutmak yani devlet kurmak hususu bütün millete isnat olunuyordu. Barthold’a göre bu durum her halde demokrasi fikrinin mevcut olduğunun delilidir. Göçebe hukukundan yüksek bir devlet ve toplum hayatına dönüşen yönetim sistemi sayesinde Anadolu ve Rumeli Türkleşmiş, çağdaşı başka ülkelerde özellikle Avrupa’da benzeri görülmemiş bir şekilde düzen kurulmuş, böylece toprak aristokrasisi veya feodal soylular ile topraksız köylü, esir köylü veya serf gibi bir sınıfın doğmasına fırsat verilmemiştir. Eski Türklerde hâkimiyetin ilâhî menşei olduğu inancına karşın hakanların beyler tarafından bir keçe üzerinde kaldırılarak tahta oturtulması, yapacağı icraata dair sözlerini aldıkları hakkında bazı kayıtlar da onların hâkimiyete iştirakini belirtmek bakımından önemlidir.¹⁵ Türk hakanların devlet işleri hakkında “kengeş” (müzakere) yapmaları ile bir “kurultay” kurumuna sahip oldukları görülmektedir. Oğuz beylerine özgü olmakla beraber eski Türk devletlerinin bu sınırlı da olsa demokrasi geleneği Selçuklulara da geçmiştir.¹⁶

Zerduşt, Buda, Mani, Yahudilik ve Hıristiyanlık gibi dinler, Türkler arasında daha evvelki asırlarda girmeye başlamış olmakla birlikte asıl yayılış VIII-XI. asırlar arasında gerçekleşmiştir. Buda inancı Türkistan’da bilhassa Belh ve Buhara’da oldukça yerleşmişti. Buhara’da çok miktarda Budist Viharaları (manastır) bulunduğu için bu şehre Vihara adı verilmiş ve kelime evrilerek Buhara haline gelmiştir. Manihaist Uygurlar ise Doğu Türkistan’da daha önce Buda’yı kabul eden ırkdaşlarıyla birleştiler.¹⁷ Türk hakanlar ve devlet adamları bu farklı dinlerin birine veya diğerine ilgi duyduğu halde, genellikle inanmadığı dinlere karşı da başka beldelerde, mesela o zaman komşu İran’da görülmeyen bir müsamaha dikkat çekmektedir. Çağdaş İnsan Hakları alanında önemli yer tutan “din ve vicdan özgürlüğü” çerçevesinde tanımlanabilecek örnek uygulamalardan bazıları şöyle:

3.1. İslamiyet Öncesi Türklerde Din, Vicdan ve Düşünce Özgürlüğü

Garbi Gök-Türklerin hakanı Tung Yabgu, 626’da kendisini ziyaret gelen bir Budist rahibi saygı ile karşılamış ve ihşanlarda bulunmuştur. Budist hacıyı, yaldızlı ve muhteşem otağında kabul etmiş, izzet ve ikramda bulunmuştur. Bununla beraber, han ve maiyetindeki Türkler Şamanî dinlerine bağlı kalmıştır.¹⁸ Böylece muktedir hakanın, kabul etmediği ve inanmadığı bir din önderinin kişiliğine saygı göstererek inancını ve inancını yayma gayretini hoşgörülle karşılayarak onun dinine geçmeyi nazikçe reddettiği görülmektedir.

15 F.Köprülü, “Orta-Zaman Türk Hukuki Müesseseleri”, II. Türk Tarihi Kongresi Zabıtları, İstanbul, 1943, s.391; zikreden: Osman Turan, a.g.e., ss.118-121.

16 Kaşgarlı Mahmud, Dîvân, III, s.270; zikreden: Osman Turan, a.g.e., s.122.

17 Zeki Velidi Togan, Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi, C.I, 2. Baskı, İstanbul, 1991, s.98.

18 Osman Turan, a.g.e., s.64-65.

İlginçtir ki Bilge Kağan (716–734) Orkun'da Buda ve Lao-tse dinlerine birer tapınak yapma düşüncesini veziri ve kayınpederi Tonyukuk ile görüşünce, bu dinlerin insanlara yumuşaklık ve miskinlik verdiğini, bu sebeple Türklerin yaşayışlarına ve savaşçı ruhlarına uygun gelmeyeceğini ve çok kalabalık olan Çinliler karşısında mağlup olacakları cevabını alır. Bu görüşmeden sonra söz konusu yabancı tapınakların kendileri için değil de bu dinin mensupları için düşünüldüğünü söyler. Nitekim yabancı dinlere saygı gösteren ve tebaasının hürriyet ve ihtiyaçlarını düşünen diğer Türkler gibi Gök-Türkler döneminde de VIII. Asırda Keşmir, Yeltekin ve Gandara'da Buda tapınaklarını bu dine inananlar için yapılmıştır. Bu bilgilerden Buda dininin Türkler, özellikle göçebeler arasında pek yayılmadığı, bununla beraber herhangi bir yasak veya baskının da bilinmediği, kısmen Doğu Türkistan'da yayılmışsa da fazla tutunmadığı ve buradan doğu ve güneye göç ettiği anlaşılmaktadır.¹⁹ Bu uygulamada, yönetimce tasvip edilmeyen bir inancın yasaklanmadığı gibi, halktan bir kısmının bunu kabul ettiği dikkate alınarak, bir kamu hizmeti anlayışıyla gerekli mabetlerin inşa edildiği görülmektedir.

Sâsânîlerin son devirlerinde İran'da meydana gelen dini ve sosyal çatışmalar sebebiyle bu ülkeden Türkistan'a doğru Hıristiyan, Zerdüş't ve Mani dinine mensup olanların göçmek zorunda kaldıklarını görmekteyiz. Bu yabancı dinler, yeni ülkelerinde Türklerin yönetimi altında, İranlıların aksine oldukça müsamaha ile karşılanmaktaydı. Bu durum bir dereceye kadar İngiltere'nin Anglikanlaşması döneminde Katolik, Püriten ve diğer mezheplere mensup olanların Amerika'ya göçmek zorunda kalıp yeni bir dünya kurmasına benzemektedir.

Mani dini mensupları İran'dan kaçarken bir kısmı doğuya giderek Uygurların önemli bir kısmının bu dine geçmesine sebep olmuş, diğer bir kısmı ise batıya göç ederek inancını yaymaya çalışmıştır. Bunlar, Bizans Anadolu'sunda Pavlakiler, Balkanlar'da Bogomiller, Dalmaçya sahillerinde Kathrlar ve Fransa'nın güney bölgelerinde Albigeoisler adıyla yayılmıştır. Ancak Türkistan'da gördüğü müsamahayı bu bölgelerde pek görmemiş ve Kilise'nin şiddet uygulamaları ile karşılaşmıştır. Nitekim XI. Asırda ilk Haçlı hareketi bu din mensuplarına karşı yapılmıştır.²⁰

W. Rubruck, XIII. Yüzyılda Uyguristan'a seyahatinde, Buda, Mani, Hıristiyan, İslâm ve Şamanî Türklerin bir arada, âhenk içinde yaşadıklarını müşahede etmişti. Mengü Han huzurunda çeşitli dinlerin temsilcilerinin münakaşalarını dinledikten sonra "Biz tek bir Tanrıya, onun emri ile yaşadığımıza ve öldüğümüze inanıyoruz" diyerek Budist, Manihaist ve Hıristiyanların mabutlarından daha yüksek sıfatlara sahip bir tanrıya taptıklarını söylemiştir. Bu dönemde Uygurlara ait Hoten, Yarkent, Kaşgar ve Kayalık şehirlerinde Budist, Müslüman ve Hıristiyanların bulunduğunu, merkez Kara-hoca şehrinde ise Müslüman, Hıristiyan ve Şamanîlerin bir arada yaşadığı bilinmektedir. Uyguristan'da din hürriyeti çok geniş olduğu halde Moğol devrinde Beşbalığ şehrinde Müslümanlara suikast düzenlenmiştir. Durum Mengü Hana bildirilince suikastçiler, Yargu'da (mahkeme) cezalandırılmıştır.²¹

Türkistan'ın doğu bölgesinde Mani dininin yayıldığı gibi batı bölgesinde de Musevilik yayılmıştır. Hazar hanı Museviliği resmen kabul etmiş, fakat küçük bir üst

19 Osman Turan, a.g.e., s.65.

20 Osman Turna, a.g.e. s.68.

21 Osman Turan, a.g.e., s.69.

tabaka dışında halk İslamiyet ve Hıristiyanlığa girmiş, bundan önce ise uzun müddet Şamanî olarak yaşamıştır. Hazar Türklerinin Museviliği kabulünde de yine bir başka batı ülkesinin dine yönelik baskıları rol oynamıştır. Bizans İmparatoru Romanos devrindeki dini baskı ve Hıristiyanlaştırma gayretleri yüzünden Yahudiler Hazar hükümdarına sığınarak himaye olunmuş ve bu suretle Yahudilik burada güçlenmiştir. Devletin idari ve adli yapısı da farklı dinleri kabul tarzında oluşturulmuştur. Bu dönemde İtil şehrindeki yedi mahkemeden ikisi İslâm, ikisi Hıristiyan, ikisi Musevi ve biri de Şamanî ve Rus tüccarların davalarına bakan hâkimlerin idaresi altında çalışıyordu.²² Bu örnek dikkate alındığında Osmanlı toplumsal ve idari yapısının sağlıklı işleminin temellerinden olan millet sisteminin bir dereceye kadar Hazar devleti döneminde kurulduğunu görmekteyiz.

3.2. İslamiyet Öncesi Türklerde Sosyal Devlet Unsurları

Bağlayıcı olmayan bir belge olarak BM İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'nin 21-27. Maddelerinde sayılan daha sonraki sözleşmelerle bağlayıcı hale gelen İkinci Nesil İnsan Hakları'ndan kabul edilen sosyal devlet anlayışı ile ilgili birçok unsur, İslamî kural ve uygulamalarda görüldüğü gibi İslamiyet öncesi Türklerde de dikkate değer uygulamalar vardır. Bu gerçekten hareketle, Prof.Dr. Osman Turan, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Târîhi* kitabının 5. Bölümünü "Hâkanlarda Babalık Vazifesi, Cihân Hâkimiyeti ve Demokrasi Davalarının Birleşmesi" adıyla düzenlemiştir.²³ Babalık vazifesinin Osmanlı'da "Kerim Devlet" bugünkü anlamda ise bir dereceye kadar sosyal devlet olduğunu verilen örneklerden görmekteyiz.

Çeşitli destan, yazıt ve belgelerde görülen örnekler, bugünkü anlamda sosyal devletin bütün unsurları ile gerçekleştiği anlamına gelmez ancak benzeri uygulamaların Avrupa'da, insanların sınıflara ayrıldığı, sınıflar arasında duvarların bulunduğu aynı dönemlerde düşünmek mümkün değildir.

Bilge Kağan milletinin esaretten kurtuluşunu ve 681'de İkinci Göktürk devletinin kuruluşunu anlatırken şöyle der: "...Türk milleti için gündüz oturmam; gece uyumadım, ölesiye çalıştım... Çıplak halkı giydirdim; aç halkı doyurdum; yoksul halkı zengin ettim..."²⁴ Devletin gücü, etkinliği ile yoksullar ve çıplakların sorunları arasında kurulan bu ilişkide, egemenliği kullanan güç olarak Kağan'ın sorumluluğunu idrak ederek ve uyku ve istirahatından fedakârlık yapması, Batı devlet felsefesi açısından bu dönemde pek bilinmeyen bir durumdu.

3.3. Meşruiyetin Temeli Olarak Türklerde Sosyal Devlet veya Demokrasi

Oğuz töresine (yasalarına) göre hükümdarlar babalık vazifesine, beylerin ve milletin hukukuna saygı göstermeye ve ziyafet (han-ı yağma) vermeye mecbur idi. Bu hukuk ihlal edildiği zaman, Çiğil ve Yağma topluluklarının yaptığı gibi, halk hakkını talep eder ve isyan bile haklı sayılırdı. Nitekim milli örfelere kuvvetle bağlı olan göçebelerde Taş-Oğuzların İç-Oğuzlara karşı isyanını anlatan Dede-Korkut

22 Osman Turan, a.g.e, ss.69-70.

23 Osman Turan, a.g.e., ss. 102-110.

24 Osman Turan, a.g.e., s. 89, 104.

kitabının XII. hikâyesi bu yerleşmiş kuralı ele alır.²⁵ Oğuz toyları (yemekli törenler) ile ilgili şu ifadeler, yapılanların sadece karın doyurmakla sınırlı kalmadığını da göstermektedir: “Attan aygır, deveden buğra, koyundan koç kesilir, tepe gibi et yığılır, göl gibi kımız sağılır, İç-Oğuz, Taş-Oğuz beyleri toplanırlar. Açlar doyurulur, yalıncaklar [yalınayaklar, çıplaklar] donatılır; borçlular kurtarılır ve çok ulu bir toy olur.” Bu merasimler, Dede Korkut’un sık sık “Boy boylayıp, soy soylayıp” kelimeleri ile ifade edilen alkışları (duaları) ile nihayet bulurdu. Bu da eski Şamanî tesirlerin İslamiyet’ten sonra da devam ettiğini gösterir.²⁶

Eski metinlerle birlikte İslamiyet sonrası kaynaklarda görülen yedirmek, içirmek, giydirmeye ek olarak burada borçluları kurtarmanın diğer sayılanlarla birlikte İslam dininde övülen bir iyilik olduğu gibi eski Türklerde de devletin, yöneticinin halkına karşı yükümlülükleri arasında olduğu anlaşılmaktadır. Bununla beraber, günümüz sosyal devletinın kişinin zorunlu ihtiyaçlarını, yiyecek-içecek yanında eğitim, sağlık, konut gibi alanlarda değişik ülkelerde son derece ileri ve farklı uygulamaları bulunmaktadır. Bununla beraber ödemeye gücü yetmeyen borçlunun bu borçtan kurtarılması konusunda henüz bir hak veya uygulama bilinmemektedir. Genel uygulama borçluya haciz gelip karşılayan kısmın ödendikten sonra, varsa sabit geliri, geçimini sağlayacak kadar bölümü haczedilemez. Burada günümüz sosyal devleti, borçlunun zaruri ihtiyaçlarını dikkate alarak hacze sınırlama getirmektedir. Ancak kişinin ömür boyu ödeyemediği borcu karşısında yaşadığı psikolojik rahatsızlığa çözüm getirmemektedir. Hâlbuki bu örneklerde sorun kökten halledilmektedir.

3.4. Kadınların Sosyal ve Siyasi Rollerini, Kadın Hakları

Orhun Anıtlarında, Bilge Kağan kitabesinde yer alan “Tanrı, Türk milleti yok olmasın diye babam İl-teriş Kağan ile anam İl-bilge Hatun’u yükseltti. Sizler anam Hatun, hala ve teyzelerim, ablalarım, kadınlarım, kızlarım..” ifadesiyle devlet ve kamu alanında kadının önemine işaret edilmektedir. Nizamü’l-Mülk’ün “Acem hükümdarları devrinde kadınların siyasî bir tesiri olmazdı. Türkistan hakanları ve Türkmen padişahları devlet işlerinde hatunların fikirlerini üstün tutarlar” tespiti de Türklerde kadınlara verilen öneme işaret etmektedir.²⁷ İbn Batuta, Türk ve Tatar kavimlerinde kadınlar pek muhterem olup bir emir-nâme yazıldığı zaman “Sultanın ve hatunun emri ile” yazısını koyduklarını söyler.²⁸

Çin kaynağı Wei-Şu’ya göre erkek, kızın çadırına at ve davullarla gider ve kızı at üzerine atardı. Bazı kabilelerde ata bindirilen kız süratle koşturulur; erkek onu yetişip yakalar veya geçerse kızı almağa hak kazanır ki Dede Korkut’ta da kızların bu biniciliği ve kahramanlık vasıfları evlenmeden önce aranır. Çeşitli kaynaklarda benzer uygulamaları naklettikten sonra Osman Turan şu tespitte bulunur: “Bu tarihi bilgiler Hıristiyan Avrupa’da kadın hakîr görülür ve şeytanın âleti sayılırken

25 Kitâb-i Dede Korkut, Kilisli neşri, İstanbul, 1332, s.165-196; zikreden: Osman Turan, a.g.e., s.107.

26 Osman Turan, a.g.e., ss.107-108.

27 Osman Turan, s.126.

28 Osman Turan, a.g.e., s.129.

Türklerde onların çok ileri bir hukuka, içtimaî ve siyasî mevkie sahip olduğunu gösterir.”²⁹

4. İSLÂM VE İNSAN HAKLARI: ÖRNEK BELGELER VE UYGULAMALAR

İslam’ın temel kaynakları olan Kitap (Kur’an-ı Kerim) ve Sünnet’te (Hadis-i Şerif), yukarıda sınıflanan İnsan Haklarının önemli bir bölümünü çeşitli şekillerde görmek mümkündür. İnsan Hakları konusunda İslam’ın getirdiği hükümler, dönem şartlarına göre son derece ileri olup, bazı yönleriyle zamanımız açısından da dikkate alınması gereken kurallar veya uygulamalara rastlanabilmektedir. Türklerin İslam’a girişlerinden sonra bu alandaki uygulamalara geçmeden önce, İslâm’da İnsan Hakları ile ilgili kısa bir bilgi vermek gerekmektedir. Bununla beraber, İnsan Haklarının bugün kazandığı anlamı kitap ve sünnet ile edille-i şer’iyye (şer’î deliller)’den olan icmâ-ı ümmet (hakkında hüküm olmayan bir konuda din bilginlerinin ittifak ettiği husus, içtihat birliği) ve kıyas-ı fukaha (fakihlerin, din bilginlerinin hakkında kesin hüküm olmayan konuları, hüküm olan konularla karşılaştırarak hüküm vermeleri, bir dereceye kadar “doktrin”) hükümleri çerçevesinde incelemek çok daha geniş çaplı bir araştırma konusudur. Mesela M. Niyazi’nin, *İslam Devlet Felsefesi* adlı eserinin “İslam Devletinde Hürriyetler” adlı bölümünde şu konular yer almaktadır: “Şahsi Hürriyetler” alt başlığı altında kişi güvenliği, mesken dokunulmazlığı ve seyahat hürriyeti; “Fikrî Hürriyetler” alt başlığı altında inanç hürriyeti ile görüş ve düşünce hürriyeti; nihayet “İktisadi Faaliyet Hürriyeti” başlığı altında çalışma ve kazanma hürriyeti ile mülk edinme ve yerleşme hürriyeti.³⁰

İslâm’da İnsan Hakları konusunda fikir vermek üzere Veda Hutbesi’nde temas edilen hususlar ile ulaştığımız bazı kaynaklardaki değerlendirmeleri aktarmakla yetineceğiz. Bunun yanında Ashabın önde gelenlerinin bazı uygulamalarına da temas edilecektir.

Hazret-i Peygamberin (s), son haccında, Arafat’ta devesinin üzerinde 100.000’i aşkın hacıya hitaben okuduğu bu hutbede, temel haklar başlığı ile bu konudaki sözleri şöyledir:³¹

Yaşama Hakkı: “Bugünleriniz nasıl mukaddes bir gün ise, bu aylarınız nasıl mukaddes bir ay ise, bu şehriniz (Mekke) nasıl mübarek bir şehir ise, canlarınız, mallarınız, namuslarınız da öyle mukaddesdir, her türlü tecâvüzdten korunmuştur.”.. “Sakın benden sonra eski sapıklıklara dönmeyiniz ve birbirinizin boynunu vurmayınız.” ... “Cahiliye devrinde güdülen kan davaları da tamamen kaldırmıştır. Kaldırdığım ilk kan davası Abdulmuttalib’in torunu Iyas bin Rabia’nın kan davasıdır.”

Alacak Hakkı: “Kimin yanında bir emanet varsa, onu hemen sahibine versin. Biliniz ki, faizin her çeşidi kaldırılmıştır. Allah böyle hükmetmiştir. İlk kaldırdığım faiz de Abdulmutallib’in oğlu (amcam) Abbas’ın faizidir. Lakin anaparanız size aittir. Ne zulmediniz, ne de zulme uğrayınız.”

29 Osman Turan, a.g.e., s.132.

30 Mehmed Niyazi, *İslam Devlet Felsefesi*, Ötüken, İstanbul, 1989, ss.172–186. Bu eserde, çağdaş İnsan Hakları açısından “Adalet” bahsi, ss.190–202, konuyu özellikle yargılama hakkı ve deliller açısından ele almaktadır.

31 Büyük harfle yazılan başlık, günümüz İnsan Hakları unsurları olarak tarafımızdan eklenmiştir. Tırnak içindeki ifadeler Veda Hutbesi’nden tercüme edilen bölümlerdir.

Kadın Hakları: “Kadınların haklarını gözetmenizi ve bu hususta Allah’tan korkmanızı tavsiye ederim.”. “Sizin kadınlar üzerinde hakkınız, kadınların da sizin üzerinizde hakkı vardır.”

İrk Ayrımının Yasaklanması ve Eşitlik: “Rabbiniz birdir. Babanız da birdir. Hepiniz Adem’in çocuklarıdır, Adem ise topraktır. Arabın Arap olmayana, Arap olmayanın da Arap üzerine üstünlüğü olmadığı gibi; kırmızı tenlinin siyah üzerine, siyahın da kırmızı tenli üzerinde bir üstünlüğü yoktur. Üstünlük ancak takvada, Allah’tan korkmaktır.”. “Azası kesik siyahî bir köle başınıza amir olarak tayin edilse, sizi Allah’ın kitabı ile idare ederse, onu dinleyiniz ve itaat ediniz.”

Suçların ve Cezaların Kişiselliği: “Suçlu kendi suçundan başkası ile suçlanamaz. Baba, oğlunun suçu üzerine, oğlu da babasının suçu üzerine suçlanamaz.”

Köle ve Hizmetçilere Muamele: “Ebû Hureyre’den rivayet edildiğine göre: Bir gün bindiği bir katırın terkisine kölesini de bindirdi. Birisi ona şöyle dedi: Onu indirsen de bineğinin arkasından yürüse, Ebû Hureyre şöyle dedi: Ateşe dönüşmüş iki demet odunun, yakabildikleri kadar beni yakacak şekilde benimle yürümeleri benim için kölemin arkamda yürümesinden daha sevimlidir.” Ebû Davud da, Ebû Zer’den şöyle dediğini rivayet etmektedir: Rasûllullah (sa) şöyle buyurdu: “Köleleriniz arasından size uygun bulduğunuz kimseye yediğinizden yediriniz, giydiğinizden giydiniz. Size uygun düşmeyeni de satın ve Allah’ın yarattıklarına azap etmeyiniz.”(Ebû Dâvud, Edeb 124; Müsned, V, 108, 173). Yine Müslim, Ebû Hureyre (ra)’dan Peygamber (sa)’ın şöyle buyurduğunu rivayet etmektedir: “Yedirmek ve giydirmek kölenin hakkıdır. Köleye kaldıracabileceğinden fazla iş yükletmez.”(Müslim, Eyman 41). Yine Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “Sizden herhangi bir kimse, kölem ve cariye demesin. Bunun yerine, fetam (oğlum) ve fetatı (kızım) desin.”(Buhâri, İtk 17; Müslim, Elfâz 13–15; Ebû Dâvûd, Edeb 75; Müsned, II, 316, 422, 444, 463, 484, 491, 496, 508).³²

Silahlı Çatışma ve Kültür Varlıkları: Savaşlarda sivillerin, kadınların, çocukların, yaralıların ve eman dileyenlerin (teslim olanların) haklarıyla ilgili İslam’ın önemli koruyucu düzenlemeleri söz konusudur. Bu konuda bilinen ilk yazılı normlar dolaylı olarak 1907 La Haye Sözleşmesi’ne ek belgelerde yer almaktadır. Bununla beraber, ilk halife Hz. Ebubekir tarafından, VII. Yüzyılda, Suriye’ye sefere giden orduya yazılı olarak verilen ve İslam savaş hukukunun bir özeti gözüyle bakılan “talimat”larda şöyle denmektedir: “..ilerledikçe, manastırdan inzivaya çekilip Allah’a hizmet eden keşişlere rastlayacaksınız, onları yalnız bırakın, sakın öldürmeyin ve manastırlarını yıkmayın.”³³ Hemen belirtelim ki bu savaş Bizans’a karşı, yani manastırlarda dua eden papazların da mensup olduğu topluma karşı idi.

32 <http://www.multimediaquran.com/quran/turkce/004/4-kurtubi2.htm>, 2008–06–21. Bu noktada İslam’ın köleliği yasaklamadığı halde, köle azat etmenin büyük bir sevap olduğu bilinmektedir. Bununla beraber, mesela Roma hukukunda kölenin sahibi tarafından dövülmesi bir haksız fiil değildi. Kölenin sahibi, kölesi üzerinde onu öldürmeye kadar varan yetkilere sahip idi. Safa Reisoğlu, Uluslararası Boyutlarıyla İnsan Hakları, İstanbul, BETA, 2001, s. 4.

33 Ahmed Rêchid, “L’Islam et le droit des gens”, in Recueil des Cours de l’Académie de Droit International, tome 60, 1937, s.452, Hamed Sultan, “La Conception Islamique”, in Les dimensions internationales du droit humanitaire, Institut Henri Dunant, UNESCO, 1986; zikreden Emre Öktem, “Silahlı Çatışma Halinde Kültür Varlıklarının Korunması:

Türklerin İslam'ı kabul etmelerinin önemli ölçüde İnsan Hakları boyutu da bulunmaktadır. Kavimler göçü ertesinde Türkistan'ın adeta farklı dinlerin savrulduğu bir bölge olduğu yıllarda, tarih perspektifi açısından kısa bir zamanda Türklerin bu dine girmesinin birçok sebebi bulunmaktadır. Burada Türklerin Müslümanlığa geçişini bütün yönleriyle ele almamız mümkün değildir. Ancak, İslam'ın cihat, eşitlik, şehitlik gibi hususlarda getirdiği hükümler yanında İnsan Hakları konusunun önemli bir yeri bulunmaktadır.

5. TÜRK-İSLÂM DEVLETLERİNDE İNSAN HAKLARININ BELİRGİN YÖNLERİ

Türklerin Müslüman olmasından sonra, doğal olarak eski gelenek, görenek ve adetleri bir çırpıda terk etmeleri düşünülemeyeceği gibi İslâm'ın gereklerini öğrenip uygulamaya geçmeleri zaman içerisinde mümkün olabilecekti. Fert veya aile hayatı için bu durumun söz konusu olduğu gibi toplum ve devlet ile ilgili olan hususlarda da bu gerçeği dikkate almak gerekir. Kişisel vecibelerle ilgili, örneğin Türkistan'ın özellikle kuzey bölgelerindeki bazı Türk topluluklar İslâmiyeti kabul ettikleri halde asırlarca dinin gereklerini yerine getiremedikleri gibi eski dinden kalan adetleri de bırakamamışlardır.

İnsan Hakları ile ilgili uygulamalara gelince, yukarıda da işaret edildiği gibi, İslâm'ın gerekleri ile Türklerin daha önceki uygulamaları birçok bakımdan benzerlik göstermekte idi. Konuyu, İnsan Hakları'nın günümüzde kabul edilen belli başlı kalemleri açısından ele alalım:

5.1. Din ve Vicdan Özgürlüğü

Türklerin İslamiyet öncesinde daha çok Şamanî oldukları halde gerek kendi ırkdaşları arasında diğer dinlere geçenlere gerekse başka kavimlerden olan diğer din mensuplarına son derece müsamahakâr davrandığı, onların ibadetleri için gerekli mabetleri yaptırdığı, nüfus durumuna göre yargıda her din için ayrı mahkeme tesis ettiklerinin örneklerine yukarıda değinildi. İslâm'ın “dinde zorlama yoktur” hükmü gereği başka din mensuplarının zor ile İslamlaştırılması veya sırf başka dine mensup olduğu için hayat hakkı tanınmaması söz konusu değildir. Osmanlı güçlü yıllarında başta İstanbul ve Anadolu kentleri olmak üzere örneğin birçok kilisenin yer aldığı Balkanlarda tebaasını dini konuda serbest bıraktığı gibi gerek din adamı yetiştirilmesi ve onların geçiminin sağlanması konusunda gerekse kiliselerin inşası ve bakımında her türlü desteği sağlamıştır. Bu durum Osmanlılara ait olmayıp mesela Altınorda devletinde benzer uygulamayı görmekteyiz:

“.. 988 yılında Kiyev Rus Knezi Vladimir resmî olarak Hıristiyanlık dinini kabul etmişti. Bizans ile yakın ilişkilerini kullanan Knez Vladimir, Kiyev halkının toplu bir şekilde vaftiz edilmesini sağlamış, çok geçmeden diğer Rus şehirlerinin halkı da Hıristiyanlığı kabul etmişti. 1054 tarihinde Hıristiyanlıktaki bölünmeyle birlikte ise Kiyev Rusyası'nda Ortodoksluk hâkim olmuştu. Ancak Rus Kilisesi, en rahat dönemini Rus knezliklerinin bağlı oldukları Altın Orda döneminde (1223-1502)

Bosna-Hersek Örneği”, Faruk Sönmezoğlu (derleyen), Uluslararası Politikada Yeni Alanlar Yeni Bakışlar, İstanbul, DER Yayınları, 1998, s.131, dn.12; ss.129-165.

yaşadı. Zira Altın Orda ve varisleri, kiliseleri ve bütün din adamlarını vergiden muaf tutmuş ve onları koruma altına almıştı...³⁴

Öte yandan mesela 1071’de Selçuklu Sultanı Alparslan, Malazgirt’te mağlup ederek esir aldığı Romen Diyojen’e son derece insani muamelede bulunmuştur. Aynı savaşta esir düşenlere aşağılayıcı muamelede bulunulmaması o çağ devletlerarası ilişkiler ve İnsan Hakları uygulamaları açısından ileri örneklerdendir.³⁵

Fatih Sultan Mehmet’in Bosna Beylerbeyi’ne hüküm olarak günümüze ulaşan fermânı, bu konuda son derece ileri düzenlemeler getirmekte olup, bu geniş hürriyet anlayışı karşısında Boşnakların İslamiyeti kabulü tarihi bir gerçektir. En muktedir padişahlardan olan Fatih Sultan Mehmet’in bu konuda birçok fermânı bulunup, Osmanlı’nın hemen her döneminde birçok benzer uygulama görüleceği halde, sadece o zamanki Bosnalı Hıristiyanlar için gönderilen fermânı buraya örnek olarak alalım:

“Ben ki Sultan Mehmed Hân’um. Cümle avâmm-ü havâss’a ma’lûm ola ki, iş bu dârendegân-ı fermân-ı hümâyûna, Bôsna râhiblerine mezîd-i inâyetüm zuhûra gelüb buyurdum ki; mezbûrlarına ve kenîselerine kimesne mâni’ ve müzâhim olmayub, ihtiyâtsiz memleketümde duranlar ve kaçûb gidenler dahî emn ve emânla duranlara geçüb, benüm hâssa memleketimün havfsız sâkini olub, kenîselerinde mütemekkin olalar. Ve yüce hazretimden ve vezîrlerimden ve reâyâmdan ve cem’î memleketüm halkından kimesne mezbûrlara dahl ve taarruz itmeyüb incitmeyeler. Kendülere ve cânlarına ve mâllarına ve kenîselerine ve dahî yabândan hâssa memleketümüze âdem getirürler ise yemîn-ü muğallâza ederüm ki, yeri ve göği yaradan Perverdigâr hakkı için ve yedi mushaf hakkı için ve ulu Peygamber’imiz hakkı için ve yüz yigirmi dört bin peygamberler hakkı için ve kuşandığım kılıç hakkı için, bu yazılanlara bir ferd muhâlefet eylemiye. Mâ-dâme ki bunlar benim emrime mutî’ ve münkâd olalar. Şöyle bilesiz. Tahîren fi Muharremü’l-harâm, sene: 883. Be-yurd-u Serîre-i Dırâc.”³⁶

Yani, “Ben ki Sultan Mehmed Hân’ım. Cümle avâm ve havâss’a ma’lûm ola ki, bu fermân-ı hümâyûnla, Bosna râhiblerine çokça inâyetüm ortaya çıkıp buyurdum ki; rahiplere ve kiliselerine kimse mâni olmayıp ve zorluk çıkarmayıp, rahat ve huzur içinde memleketimde duralar ve kaçıp gidenler dahî emn ve emân verilip, benim has memleketimin korkusuz sâkini olup, kiliselerinde yerleşmiş olalar. Ve yüce Hazret’imden ve vezirlerimden ve reâyâmdan ve cümle memleketim halkından kimse bu kişilere müdâhale ve taarruz etmeyip incitmeyeler. Kendilerine ve canlarına ve mallarına ve kiliselerine ve dahi dışarıdan has memleketimize adam getirirler ise, en ağır yemîni ederim ki, yeri ve göğü Yaradan Allah hakkı için ve yedi mushaf hakkı için ve ulu Peygamber’imiz hakkı için ve yüz yirmi dört bin peygamberler hakkı için ve kuşandığım kılıç hakkı için, bu yazılanlara bir ferd

34 İlyas Kamalov, “Rus Ortodoks Kilisesi Etkisini Artırma Çabasında”, <http://www.asam.org.tr/tr/yazigoster.asp?ID=2275&kat2=1>, 2008–06–28.

35 Cengiz Başak, Uluslararası Ceza Mahkemeleri ve Uluslararası Suçlar, Ankara, Turhan Kitabevi, 2003, ss.11–12.

36 BOA, YEE, Kısım 18, Evrak 93, Zarf 553/366, Karton 36. Karş. Cevdet Paşa, Tezâkir, 21–39 (III), (Haz: Cavid Baysun), TTK, Ankara 1986, s. 84–85. Bu ferman, Fatih Sultan Mehmed tarafından 1462 de Bosna- Hersek’in fethi sonrasında Mildros’da yazdırılmış ahidnamedir. Orjinali Fojnica kentindeki Fransisken Katolik kilisesinde bulunmaktadır.

muhâlefet eylemeye. Mâdem ki bunlar benim emrime itaatkâr ve boyun eğmiş olalar. Şöyle bilirsiniz. 883 senesi Muharremü'l-harâm'da, Dırâc kalesi yurdunda yazıldı.”

5.2. Sosyal Devlet (Baba Devlet)

Yukarıda, İslamiyet öncesinde mesela Bilge Kağan'ın yöneten güç olarak yoksul halka karşı yaptıklarına benzer Dede Korkut'ta Oğuz beyinin sözlerini görmekteyiz: “Aç görsem doyurdum; yalnızak [yalınayak, çıplak] görsem donattım; depe gibi et yıgdırdım; göl gibi kımız sağdırdım”.³⁷ Kaşgarlı Mahmud, hanların bayram ve düğünlerde otuz arşın yükseklikte, minare gibi sofraya kurup halka ziyafet verdiklerini yazar. Böylece Türk töresi hanların ve beylerin halka yemek vermesini onların babalık vazifeleri saymıştır. Günümüzdeki sosyal devlet anlayışını, bu dönemde devleti idare eden hükümdarların babalık şefkat ve sevgileri şeklinde halkını yedirmesi, giydirmesi, ihtiyaçlarını karşılaması olarak görmekteyiz.³⁸

Nizâmülmülk, Sultan Melikşah (1072–1092) hakkında “Sultanımız cihan ailesinin babasıdır ve devrin hükümdarları ona inkiyad etmiştir [bağlanmışlardır]. Bu sebeple onun babalık şefkati, cömertliği ve sofrasının genişliği de o nispette büyük olmalıdır” sözleriyle Türk töresine göre babalık vazifesinin, halka daha çok ikram etmenin, bugünkü anlamıyla “daha kapsamlı sosyal devletin daha büyük bir güç olmanın gereği olduğu”na işaret eder. Yine Nizâmülmülk Sultan Tuğrul'dan bahsederken, onun sofrasını açık tutup umumi ziyafetler verdiğini söyler. Haftada bir veya iki gün umumi ziyafet verilmesi üzerinde durur.

Belirtmek gerekir ki sosyal devlette, devletten halka, yönetimden yönetilenlere aktarılan kaynak yasal bir zorunluluk olduğu halde sayılan örnek uygulamalar sultanların tamamen kendi inisiyatifi ile gerçekleşmiş olmasına rağmen aksi örnekler de söz konusu olabilir. Bununla beraber, Nizâmülmülk bunun, bir töre gereği (yasal zorunluluk) olduğuna bu şekilde işaret ederek Sultan'ın milli örf ve ananeleri ihmalinin mahzurlarından bahseder ve Türklerin törelerinin kuvvetini dikkate alarak Melikşah'ı babalık vazifesinde dikkate davet eder.³⁹

Osmanlı'nın ilk yıllarından itibaren halka ikramla ilgili Âşık-paşa-zade şöyle der: “İkindi vaktinde nevbet ururlar, kim halk gelüp yemek yiyeler. İmdi bu Âl-i Osman'ın dahi kanunları üzerinedir. Osman Gazi'nin hasleti her ayda bir kere taam [yemek] pişirip fakirlere yemek yedirmek ve giysiler giydirmek idi” dedikten sonra, daha sonraki padişahların da benzer uygulamalarla fakirleri gözettiklerini yazar.⁴⁰

Türk hükümdarlarının devlet düzeni düşüncesinin temeli, onları, milleti ve tebaalarını korumak, beslemek ve umumi ziyafetler vermek vazifesi ile mükellef kılıyordu. Kaşgarlı Mahmud “Konuk gelince kut (uğur) gelir” der.⁴¹ Yusuf Has Hacip ise “beyler cömert olursa adları dünyaya yayılır; dünya da bu şöretleri sayesinde

37 Kitâbı-i Dede-Korkut, Kilisli neşri, s.9, 14, 35, 95; zikreden Osman Turan, a.g.e., s.105.

38 Osman Turan, a.g.e., s.105.

39 Nizâm ul-Mulk, Siyâset-nâme, yay.: Ch.Schefer, s.110, 115; zikreden Osman Turan, a.g.e., s.105.

40 Âşık-paşa-zade, Tarih-i Al-i Osman, s.10, 195–196; zikreden: Osman Turan, s.107.

41 Kaşgarlı Mahmud, Divan, s.47, 79, 85, 120; zikreden: Osman Turan, a.g.e., s.108.

korunur” derken devrin milli töre ve hislerini dile getirerek hükümdara hazineyi açmasını ve mal dağıtmasını tavsiye eder.⁴² Yöneticilerin cömertlikleri sayesinde dünyanın korunması, sosyal devletin, halkın ve ülkenin güvenlik içerisinde yaşaması için şart olduğuna işaret etmektedir. Yöneticinin cömert olması, batıdaki gibi zenginliğini diğer soylular, saray ve şatoların kalın duvarları arkasında paylaşması olarak değil fakat bunu sıradan halka hissettirmesi, onları memnun etmesi ile mümkün olabildiği görülmektedir ki sosyal devletin temeli olan ihtiyaç sahibine destek olma ilkesi bu yönüyle de karşımıza çıkmaktadır.

5.3. Zengin-Fakir, Yerli-Yabancı Eşitliği

İkram ve ziyafetlerde, sosyal statü farkının olmaması, her kesimden halkın aynı sofraya oturması, hatta yabancılar için dahi bu imkânın bulunması, ancak günümüz batı belgelerinde garanti altına alınan, uygulamada ise birçok sorunları yaşadığı önemli bir hakkın varlığına işaret etmektedir. Melikşah devrinden beri Selçuklu sultanlarının âdeti üzere, Cuma günleri şahane yemekler hazırlanır ve Sultan sofrası kurulur, havas ve avam [seçkinler ve sıradan insanlar] ziyafetlerden faydalanırdı. Bu uygulamalar sadece devlet merkezinde olmayıp mesela Kastamonu beyi İsfendiyaroğlu Süleyman Paşa, her gün ikindi namazından sonra kabul resmi yapar, bu münasebetle yemekler getirilir, kapılar açılır, şehirli-köylü, ecnebi-misafir herkes yemek yerdi.⁴³

X. asır İslam coğrafyacıları, başka ülkelerde zenginler servetlerini kendi zevk ve eğlencelerine harcarken Türkistan’da zenginlerin mallarını din ve hayır uğruna harcadıklarını, Türkler kadar dindar ve hayırsever bir millet bulunmadığını yazdılar. X. Asır Türkiye hakkında da benzer tespitler yapılmıştır. Nitekim bunlar arasında Selçuklu ve Osmanlılara ait muhteşem kervansaraylarda, yüksek mevki sahipleri yanında, yolculara zengin-fakir, hür-köle, Müslüman-Müslüman olmayan farkı gözetilmeden eşit muamele yapılıyordu. Tüccar, yolcu ve devlet adamlarının kendilerine ve hayvanlarına meccânen bakılıyor; hastaların tedavisi ve daha başka birçok ihtiyaçları görülmüyordu. Hatta bu hayır müesseselerinde yolcuların kültür ihtiyaçları için kütüphane kurulduğuna dair kayıtlara rastlanmıştır. Böylece her sınıf yolcu ve misafir mamur Türk ülkelerinde hiç para harcamadan aylarca seyahat edebiliyor ve yaşıyordu. İbn-i Batuta Türklerin bu misafirperverliği ve cömertliğini anlatırken Anadolu’yu bir “şefkat diyarı” olarak kabul eder. Bu örnek uygulamalarda yedirmek, giydirmek, tedavi etmek gibi sosyal devlet özellikleri yanında yerli-yabancı, Müslüman ile gayr-i Müslim ayırımının olmaması ile eşitlik, laiklik benzeri özellikler görülmektedir.

5.4. Emniyet ve Huzur

Üçüncü nesil İnsan Haklarından sayılan, emniyet, huzur, temiz çevre gibi hususlar, aslında medeniyetin gelişmesi, halklar arasında ilişkilerin artmasının temeli olup, bunun en önemli göstergesi ticaretin güvenliliği ve sürekliliğidir. Büyük Selçuklu hükümdarları Melikşah ve Sultan Sencer dönemlerinde Sır Derya’dan Akdeniz’e kadar uzanan muazzam imparatorluk, büyük kültürel ve iktisadi faaliyetlerle de yükseliyordu. Melikşah her tarafta geniş imar faaliyetlerine ve sulama tesislerine girişti. İlim, kültür, ziraat, sanayi ve ticaret çok ilerledi. Bölgeler ve şehirler ara-

42 Kutadgu-Bilig, yay.: R.R. Arat, Ankara, 1959, s.155-395; zikreden Osman Turan, a.g.e., s.108.

43 Osman Turan, a.g.e., s.106.

sında sermaye değişimi kolaylaştı. Bu ileri iktisadî ve ticarî usuller sayesinde İslam dünyasında Ürgenç (Türkistan), Saksın (Bulgar-Hazar), Isfahan, Rey, Bağdat, ve Sivas arasında 100.000 dinar (altın) miktarına varan sermayeler havâle senetleri ile naklediliyor veya bu miktarda havâle senetleri ile ticarî işlemler yapılıyordu. Bu devirde kullanılan “Çek” kelimesi para iktisadiyatında ileri usullerin tatbikini ifade ediyordu. Daha sonra bu usul, “çek” kelimesi ile birlikte Avrupa’ya geçmiş ve modern bankacılığın bir unsuru olarak bugüne gelmiştir.⁴⁴

Ermeni ve Gürcü kaynakları “Cihanın efendisi” Melikşâh’ın kalbi bütün Hıristiyanlara karşı şefkatle dolu olduğunu, geçtiği memleket halkları için baba gibi hareket ettiğini ve bu sebeple de birçok ülkenin kendi arzuları ile onun idaresine girdiklerini yazarlar. Padişahın “Âdil Sultan” lakabı ile de “İnsanların en seçkini” olduğunu belirtirler.

Melikşâh, ilmin yükselmesi ve yayılması için büyük gayret ve para sarfetmiş; ilim, fikir ve din hürriyetini de çok dikkatle himaye etmiştir. Bir mektubunda “Nizâmîye medreselerini bir mezhebi korumak için değil, ilmi himâye etmek ve yükseltmek maksadı ile kurduklarını, mezhepler arası bir fark gütmediklerini belirtir.

İlme ve ilim sahibine verilen özerklikle ilgili olarak Melikşâh, hilalin görüldüğü haberleri üzerine bayram gününü ilan eder. Fakat Cüveynî adındaki âlim buna aykırı olarak ertesi günün Ramazan olduğuna dair bir fetva verir. Melikşâh otorite ve haşmetinin bahis mevzuu olduğu bu hassas mesele karşısında Cüveynî’yi nâzikâne bir şekilde saraya davet eder. Büyük âlim, Sultana ait işlerde fermana itaat bizim vazifemizdir. Fakat fetvaya taalluk eden meselelerde de Sultan’ın bize sorması lazımdır, der. Melikşâh âlimi haklı bularak onun fetvasına uyar. Asırlar sonra, dünyanın döndüğü tespitini ancak inkâr ederek canını kurtaran Galileo’ya karşılık, Cüveynî bir bakıma gerçek laiklik tanımı yaparak, ilim-din ile devletin alanları ve yetkilerini belirlemiş, Sultan bu durumu kabullenerek geri adım atmıştır.⁴⁵

Sonuç

Bu bölümde, Türk-İslam devletlerinde İnsan Hakları uygulamaları bazı örneklerle ele alındı. Belirtmek gerekir ki gerek Selçuklu gerekse Osmanlı tarihi bu tür uygulamalarla doludur. İnsan Hakları’nın 20. yüzyılın özellikle ikinci yarısından itibaren günümüze kadar kazandığı anlam ile İslâmîyet öncesi ve sonrası başta Selçuklular olmak üzere bazı Türk devletlerinde geçerli olan adet ve törelerin birebir örtüştüğü düşünülemez. Geçmiş asırlardaki bir takım uygulamaları günümüz anayasal ve sosyal hukuk devleti sistemi içerisinde mütalaa etmek elbette mümkün değil.

Anayasal, sosyal ve demokratik devlet sistemi unsurlarının 1648 Westfalya Barışı sonrası feodalitenin çözülmesi, 1789 Fransız İhtilali ile ulus devlet düzeninin Avrupa’da kök salması ile olgunlaşan gelişmelerin ürünü olduğu kabul edilir. I. ve II. Dünya Savaşları sonucu yıkılan Avrupa’nın bir daha bu acıyı yaşamamak üzere kurduğu uluslararası sistem yanında, İnsan Hakları ve sosyal devlet konusundaki düzenlemeler, batı toplumlarının sürekli kazanımları ile bu alanda gelişmesini sağlamıştır.

44 Osman Turan, a.g.e., s.195.

45 Osman Turan, a.g.e., ss.197-201.

Şüphesiz günümüzde başta Avrupa ve ABD olmak üzere genel olarak batıda temel sorunların aşıldığı veya doğuya göre daha iyi bir tarzda işleyen İnsan Hakları kurum ve düzenlemeleri bulunmaktadır. Bu durum, İnsan Hakları'nın batıya has bir olgu olduğu, Türk-İslam kültürü ile düşünce ve uygulamalarının söz konusu haklarla çeliştiği biçiminde iddiaların dahi ortaya çıkmasına neden olmuştur. Son derece yanlış ve gerçeklerle taban tabana zıt olan bu görüşlerin özellikle tarih bilimi açısından bir dayanağı olmadığı gibi bu tür yanlış bilgilerin toplumumuzda yaygınlık kazanması bu alandaki özgüveni de zedelemektedir. 'Geçmişinde İnsan Hakları'nın söz konusu olmadığı veya kültürünün temel unsurları, İnsan Hakları ile çelişen bir toplumun bugününde ve geleceğinde de bu üstün vasıfların yerleşmesi beklenemez' görüşü doğal olarak bilinçaltına yerleşmektedir.

Ders kitaplarında yaygın olarak yer alan 1215 Magna Charta ile başlatılan 17. yüzyılda dilekçe hakkı, yargılanma hakkı ile devam eden İnsan Hakları alanındaki belgeler özellikle Batı Avrupa açısından ilkleri oluşturmaktadır. Önce kraldan soylulara, daha sonra bütün halka asırlarca süren kanlı mücadelelerden sonra aktarılan haklar ve kazanımlar, kolay elde edilemediğinden günümüzde titizlikle korunmaya çalışılmaktadır.

Yukarıda temas edildiği gibi mesela dilekçe hakkının Türk-İslam toplumuna girişi 1876 Kanun-i Esasi ile gerçekleştiği iddia edilir.⁴⁶ Hâlbuki burada söz konusu olan batılı anlamda ilk anayasal metin olduğu halde, dilekçe hakkı gibi birçok uygulama Türk ve İslam devletlerinde her dönemde tebaa ile sultan-emir-kağan-halife gibi yöneticiler arasında tartışması dahi söz konusu olmayan gündelik uygulamalardandır. Bir görüşe göre vefatı Osmanlı'nın yükselme devrinin sonu olan Sokullu Mehmet Paşa'nın ölümüne yol açan hadise bu konuda fikir vermektedir. Sarayda ikinci divanı toplantı halinde iken derviş kılığında, kimsenin tanımadığı birisi arz-ı hal (dilekçe) vermek bahanesiyle, bu devrin en büyük devletinin en üst seviyedeki kurumuna girerek koynundan çıkardığı hançerle yine en büyük sadrazamlardan kabul edilen Sokullu Mehmet Paşa'nın hayatına son vermiştir.⁴⁷ Bu seviyedeki bir yöneticiye hitaben bizzat huzura girerek bir dilekçe verilmesinin günümüz şartlarında uygulaması bilinmemektedir. Çünkü kağıda yazılan dilekler ile, ilgili makamla bizzat muhatap olarak, gerektiğinde huzura çıkarak aksi iddialara cevap vermek, anlaşılmayan hususları açıklamak, sıradan dilekçe hakkının ötesinde ileri bir uygulamadır. Böyle bir uygulamanın hak olarak kabul edilmesine dahi gerek duyulmamıştır. Yargılama hakkı için de her dönemde ve toplumda aynı olmamakla birlikte benzerlikler vardır. Genellikle yanlış olan yöntem, batıda ortaya çıkan bir gelişmeyi veya aşamayı aynen doğu toplumunda, mesela anayasa metninde aramaktır. Halbuki batıdaki aşama, o toplum açısından bir anlam ifade ettiği halde Türk-İslâm devletleri için böyle bir şeye ihtiyaç duyulmayabilir yahut o uygulama zaten mevcut bulunabilir.

Türk-İslam devletlerinin farklı sosyal ve idari gerçekleri dikkate alınarak, çalışmada, İnsan Hakları'nı, Temel Hak ve Özgürlükler ile Ekonomik ve Sosyal Haklar, nihayet Üçüncü Nesil İnsan Hakları halinde kısaca tanımladıktan sonra bunların günümüzde kazandıkları anlama değinildi. Başta Yaşama Hakkı olmak üzere, Din ve Vicdan Hürriyeti konusunda gerek İslamiyet öncesinde gerekse daha sonra

46 Kemal Başlar, a.g.e., s.37.

47 M. Tayyib Gökbiğlin, "Mehmed Paşa, Sokullu", İslam Ansiklopedisi, MEB, 7 C., İstanbul, MEB, 1993, s.604.

Türk-İslam devletlerinde, günümüzdeki anlamıyla bu hakkın son derece geniş bir uygulama alanı olduğuna örneklerle işaret edildi. Ekonomik ve Sosyal Haklar cümlesinden olarak devletin, vatandaşının zaruri ihtiyaçlarını karşılaması, yedirmek, giydirmek, tedavi ettirmek gibi konularda kurallara bağlı (töre gereği) ve yaygın uygulamalardan bazı örnekler verildi. Özellikle yöneticilerin kurduğu soralarda olduğu gibi yolcuların ihtiyaçlarının karşılanmasında da ırk, din, renk, yerli-yabancı farkı gözetilmemesi eşitlik bakımından son derece ileri uygulama olarak kabul görülmektedir. Son olarak, devletin borçluları borcundan kurtarması ise günümüz sosyal devletinin henüz bilmediği, ancak Türk-İslam devletlerinde uygulaması gerçekleşmiş, vatandaşın sadece zaruri ihtiyaçlarını gözeten değil, borçlu olarak zillet altında yaşamaktan kurtararak şeref ve haysiyetini de hesaba katan bakış açısının getirdiği bir hak söz konusudur.

KAYNAKLAR

- Ahmet Rıza, *Batı'nın Doğu Politikasının Ahlâken İflassı*, (terc.: Ziyad EbuZZiya), Ankara, 1988. Ahmet Rıza, *La Faillite Morale de la Politique Occidentale en Orient*, Paris, 1922.
- Âşık-paşa-zade, *Tarih-i Al-i Osman*.
- Başak, Cengiz, *Uluslararası Ceza Mahkemeleri ve Uluslararası Suçlar*, Ankara, Turhan Kitabevi, 2003.
- Başlar, Kemal, *İnsan Hakları ve Kamu Hürriyetleri*, Ankara, Emniyet Genel Müdürlüğü, Polis Akademisi Başkanlığı, 2001.
- BOA, YEE, Kısım 18, Evrak 93, Zarf 553/366, Karton 36.
- Cevdet Paşa, *Tezâkir, 21-39 (III)*, Haz: Cavid Baysun, TTK, Ankara 1986.
- Doğan, İlyas, *Devletler Hukuku*, Ankara, Seçkin, 2008.
- Erdinç, Tahsin, *Batı Demokrasilerinde Klasik Kamu Özgürlükleri Alanında Görülen Sapmalar, Tarihi Açından İnsan Hakları İhlalleri*, İstanbul, Güven Kitabevi, 2002.
- Gökbilgin, M. Tayyib, "Mehmed Paşa, Sokullu", *İslam Ansiklopedisi*, MEB, 7 C., İstanbul, MEB, 1993, ss.595-605.
- Gözübüyük, A. Şeref, *Anayasa Hukuku*, 5. Bası, Ankara, Turhan Kitabevi, 1995.
- Gündüz, Aslan, *Milletlerarası Hukuk Temel Belgeler, Örnek Kararlar*, 5. Bası, İstanbul, Beta, 2003
- Hamed Sultan, "La Conception Islamique", in *Les dimensions internationales du droit humanitaire*, Institut Henri Dunant, UNESCO, 1986.
- <http://www.multimediaquran.com/quran/turkce/004/4-kurtubi2.htm>, 2008-06-21.
- Kamalov, İlyas, "Rus Ortodoks Kilisesi Etkisini Artırma Çabasında", <http://www.asam.org.tr/tr/yazigoster.asp?ID=2275&kat2=1>, 2008-06-28.

- Kaşgarlı Mahmud, *Dîvân*, III.
- *Kitâb-i Dede Korkut*, Kilisli neşri, İstanbul, 1332.
- Köprülü, Fuat, *Orta-zaman Türk hukuki müesseseleri*, II. Türk tarihi kongresi zabıtları, İstanbul, 1943.
- *Kutadgu-Bilig*, yay.: R.R. Arat, Ankara, 1959.
- Mehmed Niyazi, *İslam Devlet Felsefesi*, Ötüken, İstanbul, 1989.
- Nizâm ul-Mulk, *Siyâset-nâme*, yay.: Ch.Schefer.
- Ortaylı, İlber, *Tarihin İzinde*, İstanbul, Profil, 2008.
- Öktem, Öktem, “Silahlı Çatışma Halinde Kültür Varlıklarının Korunması: Bosna-Hersek Örneği”, Faruk Sönmezoğlu (derleyen), *Uluslararası Politikada Yeni Alanlar Yeni Bakışlar*, İstanbul, DER Yayınları, 1998, ss.129–165.
- Rêchid, Ahmed, “L’Islam et le droit des gens”, in *Recueil des Cours de l’Académie de Droit International*, tome 60, 1937.
- Reisoğlu, Safa, *Uluslararası Boyutlarıyla İnsan Hakları*, İstanbul, BETA, 2001.
- Şahin, Adil, *Türkiye’de İnsan Hakları*, İstanbul, Beta, 2005.
- Togan, Zeki Velidi, *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, C.I, 2. Baskı, İstanbul, 1991.
- Turan, Osman, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Târîhi*, *Türk Dünyâ Nizâmının Millî, İslâmî ve İnsânî Esasları*, 6. Baskı, Cilt: 1, İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 1993.